

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Fontes minores
τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου
Ἕνα ἐρευνητικὸ αἶτημα

I

Διάσπαρτα σὲ χειρόγραφους κώδικες, ἀγνοημένα καταρχὴν ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς καταλογογράφους χειρογράφων, σώζονται γνωμοδοτικὰ κείμενα ἢ σύντομες πραγματεῖες νομικοῦ περιεχομένου, ἔργα ποὺ ἔχουν συνταχθεῖ σὲ γλώσσα ἐλληνικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ νομικὰ κείμενα ποὺ ἔχουν δύο ιδιότητες: εἶναι σύντομα καὶ δὲν προέρχονται, δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ κάποια ἐπίσημη ἀρχή· μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο, τοῦ σύντομου καὶ τοῦ ἀνεπίσημου, χρησιμοποιοῦ ἐδῶ τοὺς ὅρους *fontes minores*.

Ἡ ἀνάγκη συγκέντρωσης καὶ συστηματικῆς μελέτης αὐτῶν τῶν ἐλασσόνων, μὲ τὴν ἔννοια ποὺ μόλις ἀναφέραμε, πηγῶν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου μὲ ἀπασχολεῖ ἐδῶ καὶ χρόνια· μολονότι ὅμως ἔχω δώσει δυνάμεις γιὰ τὴν ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ζητούμενου, δὲν ἔχω ὥς σήμε-

Σὲ μιὰ πρώτη μορφή παρουσιάστηκε, ὡς πρόδρομη ἀνακοίνωση, στὴν Ι΄ Συνάντηση Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, ποὺ ὀργάνωσε ὁ Τομέας Ἰδιωτικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστήμιου Θράκης, Κομοτηνὴ 19–20 Ὀκτωβρίου 2007.

Σημαίνει το γινόμενον καὶ το φῶς.
 Καὶ το μὲν ἐν ἀρχῇ καὶ ἀρχὸν νόμον ἐν
 κτίσει. καὶ οὐκ ἀνέστη ἐν τοῦ θέντα.
 ἐν τῇ αἰῶνι οὐρανῶν καὶ γαῖαν,
 καὶ τὴν αἰῶνι θύγατρά. καὶ τὴν αἰῶνι
 μέγα. καὶ τὴν ὁμοίαν. καὶ τὴν αἰῶνι
 γένεσιν ἀκατάβυστον, γένεσιν. καὶ τὴν
 καὶ τοῦ νόμου τοῦ ἀνθρώπου μαρτυρα-
 ρα καὶ νόμον τοῦ νόμου ἀνθρώπου
 ἐν τῇ πᾶσι συνήθειαν μέγα καὶ
 ἀκατάβυστον. καὶ τοῦ νόμου μέγα, καὶ τὴν
 σὺν τῇ ἀκατάβυστον, καὶ τὴν γένεσιν. καὶ τὴν
 καὶ τὴν ἐν τῇ πᾶσι καὶ τὴν ἀνθρώπου
 ἐν τῇ αἰῶνι καὶ τὴν ἀνθρώπου, καὶ τὴν
 βαθμῶν. καὶ τὴν ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνθρώπου,
 καὶ τὴν ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνθρώπου, καὶ τὴν
 καὶ τὴν ἀνθρώπου

ρα ανακοινώσει κάτι σχετικό με τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μου. Ἀποφάσισα νὰ τὸ κάνω τώρα, νὰ παρουσιάσω τὸ στόχο τοῦ ἐρευνητικοῦ αὐτοῦ ἔργου, νὰ περιγράψω τὰ ἐν δυνάμει περιεχόμενά του, νὰ δώσω κάποια ἐνδεικτικὰ παραδείγματα καί, ἂν πείσω γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴ χρησιμότητά του, νὰ προκαλέσω τὴ συνεργασία τῆς ἐρευνητικῆς κοινότητας.

II

Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε ἀμέσως ποιὸ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο ἁλλὰ καὶ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχει ὥς τώρα ἐντοπιστεῖ.

Στὸ χειρόγραφο ποὺ μετὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 51 σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας στὸ Βαθὺ καὶ περιέχει νομοκανονικὴ ὕλη ὑπάρχει, ἀνάμεσά της, ἓνα σύντομο κείμενο ποὺ καταλαμβάνει λιγότερο ἀπὸ ἓνα φύλλο: τὸ verso τοῦ φύλλου 132 καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ recto τοῦ φύλλου 133.

Τὸ κείμενο φέρει τὴν ἐπιγραφὴ «Σημείωμα τοῦ λογοθέτου Καρυοφύλλου»· δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ δὲν ἔχει κὰν καταγραφεῖ στὰ ἔργα ποὺ περιέχονται στὸ σαμιακὸ χειρόγραφο στὸν *Κατάλογον χειρογράφων κωδίκων I. Μητροπόλεως Σάμου* ποὺ ὁ Ἰωάννης Ἀναστασίου συνέταξε καὶ δημοσίευσε τὸ 1973¹.

Στὸ κείμενο δὲν ἔχει σημειωθεῖ κάποια χρονολογία· τὸ ὄνομα πάντως τοῦ συντάκτη του (Καρυοφύλλης) σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ιδιότητα ποὺ δηλώνεται (λογοθέτης) μᾶς ὁδηγεῖ μετὰ ἀσφάλεια στὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη², ποὺ κατεῖχε κάποτε τὸ ὀφφίκιο τοῦ λογοθέτη τοῦ γενικοῦ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως³ καὶ στὸν ὅποιο ἀπὸ τὸ 1676 ἀπονεμήθηκε τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα, στὴν τάξη τῶν ὀφφι-

1. Ὁ *Κατάλογος* ἀπέτελεσε τὸ Παράρτημα ἀρ. 13 τοῦ 17ου τόμου τῆς *Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Τὸ χειρόγραφο ἀρ. 51 περιγράφεται στίς σελίδες 39–40.

2. Βιογραφικὰ γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη δίνουν ὁ Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 3 (1890–1891), 283–284· Μανουὴλ I. Γεδεών, «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 3 (1883), 373–375· Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον καὶ Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολαί», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 6 (1901), 73–78· γιὰ τὴ νεότερη βιβλιογραφία βλ. Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670–1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 29 ἐπ.

3. Μετὰ τὸ ὀφφίκιο αὐτὸ ἀναφέρεται τὸ 1641 σὲ πιττάκιο τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παρθενίου Α΄ πρὸς τὸν μητροπολίτη Τορνόβου Ἀθανάσιο· βλ. πρόχειρα τὸ κείμενο ἀναδημοσιευμένο στὸν πέμπτο τόμο τοῦ *Συντάγματος θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν Κ. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ*, Ἀθήνα 1855, σ. 587.

κίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου λογοθέτη⁴.

Ἄν, ὅπως ὅλα δείχνουν, στὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη δὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὸ «Σημείωμα», διαθέτουμε καὶ ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὴ σύνταξή του, τὸ 1691, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτη τὸ κατεῖχε ὡς τὴ χρονολογία αὐτή⁵.

Θέμα τοῦ «Σημειώματος» εἶναι ἡ ὑποστήριξη τῆς ἄποψης πὼς τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγένειας περιορίζεται στὸν ἀνάδοχο καὶ στὸν ἀναδεκτὸ καθὼς καὶ στοὺς συγγενεῖς αὐτῶν πρώτου βαθμοῦ. Θέμα δικό μας εἶναι: γιατί μπορεί νὰ χαρακτηριστεῖ τὸ κείμενο αὐτὸ ἐλάσσων πηγὴ τοῦ δικαίου καὶ ὄχι μείζων, ἐπίσημη, ἀφοῦ τὴ συντάσσει ἓνας ὀφφικιᾶλιος τοῦ Πατριαρχείου;

Δύο τουλάχιστον στοιχεῖα μὲ ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη πὼς ἰδιωτικὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ κείμενο αὐτό. Πρῶτα ἐπειδὴ στίς ἀρμοδιότητες τοῦ λογοθέτη ἢ τοῦ μεγάλου λογοθέτη, τίς ὁποῖες φέρεται νὰ εἶχε ὅταν συνέταξε τὸ «Σημείωμα» αὐτό, δὲν ἦταν τὰ θέματα τοῦ γάμου· καὶ ἔπειτα, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἓνα τεκμήριο τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ κειμένου. Ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης θυμίζει ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα τοῦ κωλύματος γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγένειας ὁ «ἀληθὴς καὶ ἀρχαῖος νόμος», καταφέρεται ἐναντίον ὅσων ἔχει ὑποστηρίξει ὁ «ἀνόητος Μαραφάρης»· πρόκειται βέβαια γιὰ τὸν ἱερέα Ζαχαρία Σκορδύλη, ὁ ὁποῖος σὲ συλλογὴ νομοκανονικῶν κειμένων ποὺ δημοσίευσε τὸ 1564 στὴ Βενετία, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη πὼς δημιουργεῖ γενικευμένο κώλυμα ἢ πνευματικὴ συγγένεια⁶. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἐπί-

4. Βλ. τὴν πληροφορία ὅπως τὴν καταγράφει ὁ ἴδιος ὁ Καρυοφύλλης στὸ Ἡμερολόγιό του (Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἐφημερίδες», ὅ.π., σ. 294). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτου κατακτᾷ ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς στὸν κατάλογο ποὺ συντάσσει, πρὶν ἀπὸ τὸ 1591, καὶ καταγράφει «ὡς ἔχουσι νῦν τὰ ὀφφίκια» στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, κατατάσσει ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου λογοθέτη ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ κατὰ παράδοση πρῶτο, ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου οἰκονόμου (τὸν κατάλογο τοῦ Ζυγομαλᾶ δημοσίευσε ὁ Stavros Perentidis, «Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomalas», «Μνήμη» Georges A. Petropoulos, τ. 2, Ἀθήνα 1984, σ. 228). Στὴ συνέχεια τὸ ὀφφίκιο κατέλαβε τὴν πρώτη θέση. Γιὰ τὸ ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου λογοθέτη στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, «Τὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτου ἐν τῷ Οἰκουμένικῳ Πατριαρχείῳ», Ὁρθοδοξία 17 (1942), 235–241.

5. Τὸ τέλος τῆς θητείας του, τὸ 1691, τὸ προσδιόρισε ἡ καταγγελία ὅτι ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Καλβινισμοῦ, καταγγελία ποὺ ἀποδέχτηκε ἡ σύνοδος ποὺ συνήλθε στὰ τέλη τοῦ 1692 καὶ τὸν καταδίκασε· βλ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα», ὅ.π., 374 καὶ Περικλῆς Ζερλέντης, «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Πρὸς Μελέτιον Χορτάκιον...», 82–85.

6. Γιὰ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη, *Περὶ βαθμῶν συγγενείας*, ποὺ

σημη γνωμοδότηση ἐνὸς καθ' ὕλην ἀρμόδιου ὀφφικιαλίου, οἱ ἀπαξιωτικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη δὲν εἶχαν θέση: οὔτε «ἀνόητος» δὲν χαρακτηριζόταν ὁ ἐκφραστὴς τῆς ἀντίθετης ἄποψης καὶ τὰ λεγόμενά του «μωρολογίες» οὔτε, ἂν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀναφερθεῖ σὲ ἐκεῖνον ποὺ ὑποστήριζε μιὰ διαφορετικὴ ἄποψη, ὁ ἐκφραστὴς τῆς δὲ προσδιοριζόταν μὲ τὸ παρωνύμιό του, «Μαραφαράς», ἀλλὰ μὲ τὸ ὄνομά του καὶ τὴν ιδιότητα ποὺ εἶχε: ἱερεὺς Ζαχαρίας Σκορδύλης.

Ἀνάλογα κείμενα ὑπάρχουν, ὅπως εἶπαμε, σὲ ἄλλους χειρόγραφους κώδικες καὶ θέτουν παρόμοια προβλήματα στὸν ἐρευνητὴ. Νὰ ἀναφέρω τὴν πιὸ ἀκραία περίπτωση, τὸ πιὸ ἀκραῖο δίλημμα ποὺ ἔχω ἀντιμετωπίσει.

Ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο σώζεται ἓνα σύντομο κείμενο δύο σελίδων, γραμμένο μὲ τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων. Τὸ κείμενο εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Δοσιθέου, γραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Μάρτιο τοῦ 1688⁷ καὶ τὰ θέματα γιὰ τὰ ὅποια γνωμοδοτεῖ ἀφοροῦν τὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Τὸ κείμενο σωζόταν ἐνσωματωμένο στὸν χειρόγραφο κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸν ἀριθμὸ 418 καὶ τώρα, ἀπὸ τὸ 1951, βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι, ὅπου πλέον ἔχει τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 1270⁸.

γνώρισε τὴν πρώτη του ἔκδοση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1564 στὴ Βενετία, βλ. ὅσα ἀναφέρω στὴν πρόσφατη μελέτη μου «Ἡ τρίτη χειρόγραφη “ἔκδοση” τοῦ *Νομίμου* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 38 (2004), 236–239 καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτω στὴ σημ. 28. Σὲ αὐτὴν ἂς προστεθοῦν καί: Ernst Gamillscheg, «Scordyllana», *Codices manuscripti* 3 (1977), 17–22 καὶ Γ. Π. Ἐκκεκάκης, «Λόγος Γεωργίου Σκορδυλίου τοῦ Μαραφαρᾶ σὲ κώδικα διὰ (χειρὸς) Ἱερεμίου τοῦ Τζαγκαρόλου», *Πεπραγμένα τοῦ Ζ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. 2, 1, Ρέθυμνο 1995, σ. 263–264.

7. Γιὰ τὸν Δοσίθεο, τὰ βιογραφικά του μαζί μὲ μιὰ καταγραφή τῶν (συνεχῶν) μετακινήσεών του, βλ. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων (1641–1707)», *Νέα Σιών* 5 (1907), 97–168· ἡ ἀναγραφὴ τῶν περιοδειῶν του τὴν περίοδο τῆς πατριαρχίας του στὶς σ. 152–155. Πληρέστερη ἀναγραφὴ τῶν μετακινήσεων τοῦ Δοσιθέου, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται καὶ ἡ πρὶν τῆς πατριαρχίας του περίοδος, δίνει ὁ Εἰρηναῖος Δεληδημὸς στὴν «Εἰσαγωγή» του στὴν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τοῦ Δοσιθέου *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων* (α' ἔκδοσις Βουκουρέστι 1715 [= c. 1722]), Θεσσαλονίκη 1982–1983· ἡ ἀναγραφὴ στὶς σ. ιδ'–ιδ'. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ὁ Δοσίθεος φέρεται, καὶ ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς, νὰ βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1688, σύμφωνα μὲ τὴν ἀδησαύριστη ὁμῶς πηγὴ τὴν ὁποία ἐδῶ παρουσιάζουμε ἦταν στὴν Πόλη ἀπὸ τὸν Μάρτιο —ἢ καὶ τὸν Μάρτιο— τοῦ ἴδιου ἔτους.

8. Ἔχει κατὰ συνέπεια γνωρίσει δύο, ταυτόσημες σχεδόν, περιγραφές: Ἀδ. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετρούπολη 1899, σ. 393–403 καὶ Mihail Caratașu, *Catalogul manuscriselor grecesti din Biblioteca Academiei Române*, τ. 3, Βουκουρέστι 2005, σ. 278–286.

De la Haye 27/10/50

25/12/2019

264

*mu'ni chi zhal'a na nai'a' o adwib'er alen'a rimov, nai' i' xos
ai' ex d'e' yal'ovimov, i' mu'ni ai'pa' n' d'ev'i yal'ovipikis*

a'p'o'alioti

[illegible]

234

apin' i' an' i' r' i' p' l' o' s' m' i' n' n' a' l' l' o' s' p' l' o' s' p' a' r' a' i' n' a' , i' s' y' a' i' a' i' e' l' a' p' a' r' a' i' n' a' , i' j' u' n' i' o' n' i' i' s' a' n' i' e' t' h' y' p' o' t' i' s' . x' a' n' i' m' i' e' l' a' p' a' i' d' o' i' n' a' n' g' e' d' i' , i' s' v' a' l' l' a' w' a' l' o' u' i' a' i' n' a' n' g' e' d' i' , i' j' o' n' i' v' i' a' i' o' d' a' v' o' i' t' o' r' a' i' n' i' a' i' e' l' i' , i' e' t' h' y' p' o' t' i' s' ;

அ. சா. பி. சி.

[illegible]

Μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ἐλάσσονα πηγὴ τὸ κείμενο ἐνὸς ἐν ἐνεργείᾳ πατριάρχῃ; Νομίζω πὼς καταφατικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀπάντησή μας. Ὁ Δοσίθεος στὴν προκειμένη περίπτωση γνωμοδοτεῖ ὡς νομομαθῆς, πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἀρμοδιότητάς του. Ἄν τὸ κείμενο ἀφοροῦσε ὑπόδεση κάποιου χριστιανοῦ ποὺ ἐνέπιπτε στὸ χῶρο τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, δὲ ἐξέφραζε τὶς ἀπόψεις του μὲ ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα καὶ ὄχι μὲ ἓνα κείμενο ποὺ δὲ εἶχε τὴ μορφή ἐρωταποκρίσεων. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ, ἰδιωτικὸ τείνω νὰ θεωρήσω καὶ τὸ κείμενο αὐτό, ἔστω καὶ ἂν στὸ τέλος ὁ συντάκτης του σημειώνει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐπίσημη ἰδιότητά του.

Ἄν ὅμως ἡ περίπτωση ποὺ μόλις ἀνέφερα συνιστᾷ ἓνα ἀκραῖο δῖλημμα, ὀφείλω νὰ δηλώσω πὼς μὲ τὸ κριτήριό ποὺ ἔδωκα ἐξ ἀρχῆς, νὰ θεωρήσω «ἐλάσσονες πηγές» ὄχι μόνο τὰ μικρῆς ἐκτάσεως κείμενα ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ ἐπίσημες ἀρχές, τὸ δῖλημμα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τους ἐλλοχεύει, ἀφοῦ σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνος ποὺ γνωμοδοτεῖ ἢ καταπιάνεται μὲ τὴν πραγμάτευση ἐνὸς νομικοῦ θέματος εἶναι ἐπώνυμος, ἔχει κάποια ἰδιότητα. Ἴδου ἓνα ἀκόμα παράδειγμα.

Στὸν ἀδωνικὸ χειρόγραφο κώδικα Ἰβήρων 512, ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου, περιέχεται ἓνα κείμενο, μιὰ σχετικὰ μακρὰ πραγματεία γιὰ τὸ πὼς πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται περιπτώσεις σχετικὲς μὲ τὸ δίκαιο τοῦ γάμου⁹.

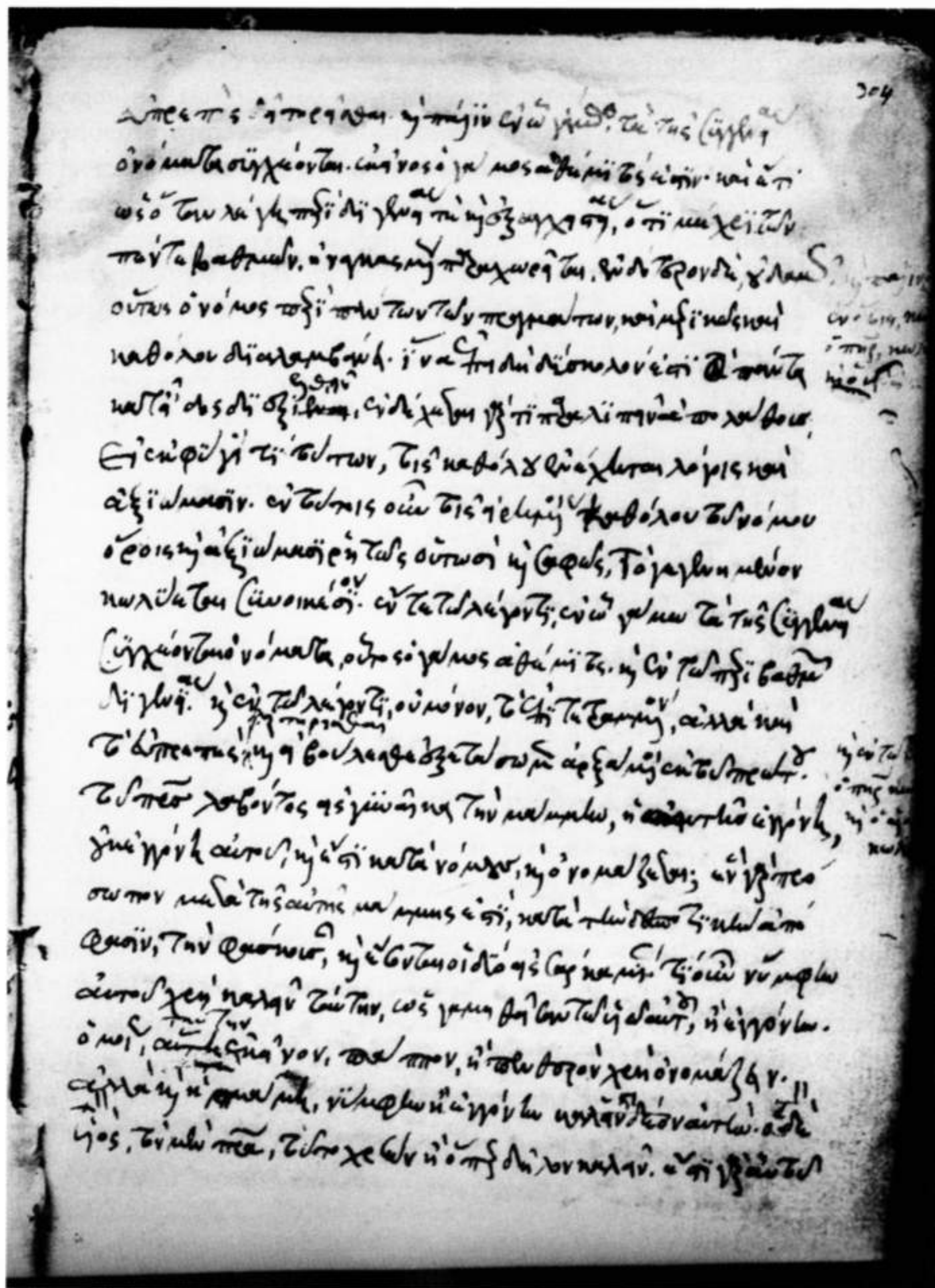
Ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος διετέλεσε ὀφφικιᾶλιος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ρήτωρ στὴν ἀρχὴ καὶ μέγας ρήτωρ στὴ συνέχεια, ὀφφίκια ποὺ δὲν εἶχαν βέβαια ἀρμοδιότητα σχετικὴ μὲ τὰ θέματα τοῦ γάμου¹⁰. Μιὰ ὑπόδεση ὥστόσο ποὺ ἀπασχόλησε τὴ σύνοδο γιὰ κάποιο συνοικέσιο τὸ ὁποῖο ἀπὸ λάθος ἱερολογήθηκε ἐνῶ ὑπῆρχε κώλυμα, ἀποτέλεσε φαίνεται τὴν ἀφορμὴ γιὰ νὰ συντάξει αὐτὸ τὸ κείμενο, μολονότι ἀρμόδιος γιὰ τὰ ζητήματα γάμου ἦταν ὁ μέγας χαρτοφύλαξ.

Τὴν παρέμβασή του αὐτὴ δὲ τὴν χαρακτηρίσουμε ἐπίσημο κείμενο; Νομίζω πὼς ἀρνητικὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀπά-

9. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Καίμπριτζ 1900, σ. 160–161. Τὸ κείμενο ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, μὲ ἀριθμὸ 4 στὴν περιγραφή, παραδίδεται στὰ φ. 303r–307r· ὁ Λάμπρος τὸ ἀναγράφει μὲ τὴν πρώτη φράση του: «Περὶ τῆς πρότῃ γεγενημένης ἐξετάσεως τοῦ συνοικεσίου ὅπερ λαθὼν παρανόμως συνήφθη...» (σ. 161).

10. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο βλ. στὴ μελέτη τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη, «Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος* 16 (1962), 17 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Ίδίων 512, φ. 304^r

ντησή μας· τὸ ὀφφίκιο ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγνωσμένη λογιосύνη του προσέδιδαν ἴσως μεγαλύτερο κύρος στὴν παρέμβασή του, δὲν μετέτρεπαν ὅμως τὸ ἰδιωτικὸ πόνημα σὲ ἐπίσημο κείμενο.

III

Τὰ τρία παραδείγματα ποὺ παρουσίασα εἶναι ἀντιπροσωπευτικὰ καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά: ἀναδεικνύουν τοὺς ποικίλους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ οἱ ἐλάσσονες αὐτὲς πηγές. Τὸ πρῶτο κείμενο δὲν σώζεται ἀπὸ αὐτόγραφο τοῦ συντάκτη του, τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη· παραδίδεται ἀπὸ ἀντίγραφο ποὺ σώζεται σὲ κώδικα τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸν πρῶν μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτο Μαυρομμάτη, τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ λόγιος αὐτὸς ἀρχιερέας εἶχε ἀποσυρθεῖ στὴν ἀθωνικὴ πολιτεία¹¹.

Τὸ δεῦτερο κείμενο τοῦ Δοσιθέου εἶναι αὐτόγραφο, γράφτηκε ὅπως εἶπαμε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σώζεται —ἢ καλύτερα σωζόταν— στὴ φυσικὴ του θέση, συσταχωμένο σὲ χειρόγραφο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου —καὶ τώρα βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ τρίτο, τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου, εἶναι καὶ αὐτὸ αὐτόγραφο τοῦ συντάκτη του¹² καὶ ἔχει τὴν ἰδιοτυπία νὰ ἀποτελεῖ τὸ τελικὸ σχεδιάσμα

11. Γιὰ τὸν Νεόφυτο Μαυρομμάτη βλ. κυρίως τὴ μελέτη τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδη, «Νεόφυτος ὁ Μαυρομμάτης, μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932–1933), 161–249, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· βλ. ἀκόμα Ἑλένη Δ. Κακουλίδου, «Αὐτόγραφα σημειώματα τοῦ Νεοφύτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης. Συμβολὴ στὴ χρονολογία του», *Ἑλληνικά* 20 (1967), 442–445 καὶ Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, «Ὁ μητροπολίτης Ἄρτης Νεόφυτος Μαυρομμάτης καὶ αἱ σχέσεις του πρὸς τὸ κατὰ Πάτμον Φροντιστήριον Μακαρίου Καλογερά», *Κληρονομία* 9 (1977), 87–132.

12. Ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα περιεχόμενα κείμενα. Γιὰ τὸ ὅτι τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο Ἰβήρων 512 εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου», *Πελοποννησιακὰ* 8 (1971), 137 σημ. 2· βλ. καὶ L. Vranoussis, «Les “Conseils” attribués au prince Neagoe (1512–1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-est Européen*, τ. 4, Ἀθήνα 1978, σ. 380. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ παραδίδει τὸ ἀθωνικὸ αὐτὸ χειρόγραφο εἶχαν ἀρχίσει νὰ δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα, στὴν ἐποχὴ μας ὅμως πολλαπλασιάστηκαν· βλ. τὴν τελευταία σχετικὴ ἐργασία ὅπου καὶ ἀναφορὰ σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς σχετικὰ πρόσφατες ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτό, Δήμητρα Μονιοῦ, «Μανουὴλ Κορίνθιου ἀνέκδοτος παρακλητικὸς κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 27 (2005–2006), 103–111· ἡ ἀναγραφὴ στὴ σημείωση τῆς σ. 103.

τοῦ κειμένου, καθὼς σώζει διορθώσεις τοῦ συγγραφέα, σθησίματα καὶ ἐπαναδιατυπώσεις κάποιων φράσεων γραμμένα ὅλα ἀπὸ τὸ χέρι του, στοιχεῖα πολύτιμα ποὺ μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τελικὸ βηματισμὸ τοῦ συγγραφέα.

IV

Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα ποὺ παρουσίασα νομίζω ὅτι ἔγινε ἀντιληπτὸ τὸ εἶδος καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων ποὺ συγκεντρώνω στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου ποὺ ὀνόμασα «Ἐλάσσονες πηγές τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου». Θεωρῶ ὥστόσο χρήσιμο νὰ κλείσω παρουσιάζοντας τὴ χρησιμότητα αὐτῶν τῶν πηγῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ νομικοῦ μας βίου τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

Θυμίζω πρῶτα πὼς γιὰ λόγους ποὺ ἔχει δοθεῖ ἡ εὐκαιρία καὶ ἄλλοτε νὰ ἀναπτύξω, τὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ποὺ μετὰ τὴν κατάκτηση γνώρισαν τὴ νομιμοποίηση, καθὼς ἐντάχθηκαν στὴν ὀθωμανικὴ ἐννομη τάξη, ἦταν δύσκολο νὰ ἀλλάξουν μὲ νεότερες ρυθμίσεις¹³.

Ἄν ὅμως λόγοι πολιτικῆς φρόνησης ἐπέβαλαν τὴ μὴ μεταβολὴ ὧν εἶχαν νομοθετηθεῖ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς ὡς δίκαιο τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τους, ἡ μεταβυζαντινὴ πραγματικότητα, ποὺ ἦταν συχνὰ ριζικὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη στὴν ὁποία εἶχαν νομοθετηθεῖ οἱ βυζαντινὲς ρυθμίσεις, ἀπαιτοῦσε κάποιους χειρισμούς. Στὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα, πὼς γεφυρώνεται αὐτὸ τὸ χάσμα, οἱ μεταβυζαντινοὶ νομικοὶ ἐπέλεξαν αὐτὸ ποὺ στὴ σύγχρονη νομικὴ θεωρία ὀνομάζουμε διαπλαστικὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου: ὅχι ρητὲς ἀλλαγές —σπάνια ἄλλωστε ἔχουμε ἀποφάσεις ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ σῶμα τῶν χριστιανῶν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐννοῶ τὶς συνόδους, ποὺ ἀλλάζουν ρυθμίσεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου— ἀλλὰ σιωπηρὲς προσαρμογές¹⁴. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀφανὴ πορεία τοῦ μεταβυζαντι-

13. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Συνέδριο ποὺ διοργάνωσε ὁ Δικηγορικὸς Σύλλογος Θεσσαλονίκης τὸ 1998 «Le droit byzantin dans le cadre de l'empire ottoman. Problèmes et solutions adoptées à partir du premier siècle après la Prise de Constantinople», *Byzantine Law. Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10–13 December 1998*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 71–78.

14. Ἔχω ἐκφράσει τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999· ἰδίως σ. 201–217. Στὴν ἴδια μελέτη εἶχα ἐκτιμήσει, λανθασμένα, πὼς τὸ κείμενο τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου ποὺ ἐδῶ παρουσίασα ἀποτελοῦσε «σχεδίασμα ἐνὸς πατριαρχικοῦ γράμματος» (σ. 170).

νοῦ νομικοῦ μας βίου οἱ ἐλάσσονες πηγές ποὺ ἐπικαλοῦμαι μποροῦν νὰ προσφέρουν κάποια πολύτιμα στοιχεῖα, καθὼς προετοίμαζαν μὲ τὶς γνώμες ποὺ διατύπωναν μιὰ πιὸ εὐέλικτη ἐρμηνεία κάποιων διατάξεων τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινοῦ δικαίου.

Στὰ κείμενα ὅμως αὐτὰ σώζονται καὶ κάποιες πληροφορίες γιὰ ρυθμίσεις ποὺ εἶχε ἐπικρατήσῃ νὰ ἐφαρμόζονται, πληροφορίες ποὺ δύσκολα θὰ ἀντλούσαμε ἀπὸ ἄλλοῦ. Ἕνα παράδειγμα θὰ δείξει καλύτερα αὐτὸ ποὺ θέλω νὰ πῶ.

Ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης στὸ «Σημείωμά» του γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κωλύματος γάμου λόγω πνευματικῆς συγγένειας μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη πληροφορία: τὸ κώλυμα αὐτὸ εἶναι, μὲ βάση «τὸν ἀληθῆ καὶ ἀρχαῖον νόμον», περιορισμένης ἐκτάσεως, «κατὰ δὲ τὸν πολιτευόμενον νόμον τοῦ ἀνοήτου Μαραφαρᾶ κακῶς νοήσαντα τὸ νόμιμον ἀξίωμα» ἔχει διευρυνθεῖ. «Τὸν πολιτευόμενον»· σαφῆς νομίζω ἔνδειξη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τουλάχιστον στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ γράφει ὁ Καρυοφύλλης εἶχε ἐπικρατήσῃ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Σκορδύλη. Συνήθεια τὴν ὁποία ὁ Καρυοφύλλης θέλει νὰ ἀνατρέψῃ ἐπικαλούμενος ὅσα ἡ ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ σχετικοῦ νόμου ὀρίζει.

V

Ἄν μὲ ὅσα εἰπώθηκαν ἔγινε κατανοητὴ ἡ χρησιμότητα αὐτῶν τῶν ἐλασσόνων πηγῶν γιὰ τὴ μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ νομικοῦ μας βίου, τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι: πῶς μποροῦμε νὰ τὶς ἀξιοποιήσουμε;

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἔχω συγκεντρώσει εἶναι ἀνέκδοτα —ἀπὸ αὐτὴ ἄλλωστε τὴν ὁμάδα ἐπέλεξα καὶ τὰ τρία παραδείγματα ποὺ ἐδῶ χρησιμοποίησα—, κείμενα ποὺ πρέπει βέβαια κάποτε νὰ ἐκδοθοῦν· κάποια ἄλλα ἔχουν δημοσιευτεῖ μὲ βάση ἓνα χειρόγραφο, καθὼς ὅμως παραδίδονται ἀπὸ περισσότερα χειρόγραφα, χρειάζεται νὰ ἐκδοθοῦν καὶ πάλι, ἐνῶ κάποια ἄλλα ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο ποὺ τὰ σώζει πρέπει ἀπλῶς νὰ ἐνταχθοῦν στὸ corpus ποὺ νομίζω πῶς πρέπει κάποτε νὰ συγκροτηθεῖ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι βέβαιο πῶς δὲν ἔχω δεῖ ἀπὸ αὐτοψία ὅλα τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ σώζονται ἀνὰ τὸν κόσμον, ἀλλὰ οὔτε προβλέπεται νὰ τὰ δῶ σὲ τούτη τὴ ζωὴ. Τί κάνουμε λοιπόν;

Νομίζω πῶς ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ δημοσιεύσω τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχω συγκεντρώσει ὡς μιὰ πρώτη συγκομιδὴ, γιὰ νὰ προκληθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ συμπληρώσεις· διότι εἶναι βέβαιο πῶς μὲ τὴ βοήθεια ὅλων μας ὁ ἀριθμὸς τῶν κειμένων αὐτῶν θὰ αὐξηθεῖ.

RÉSUMÉ

D. G. APOSTOLOPOULOS, *Fontes minores* du droit post-byzantin
Un desideratum

Dispersés dans des codices manuscrits, ignorés en général non seulement des historiens des sources du droit mais même des auteurs de catalogues de manuscrits, il nous est parvenu des textes consultatifs ou de brefs traités de contenu juridique, œuvres rédigées en grec sous la domination ottomane. Ce sont en fait des textes juridiques qui présentent la double caractéristique d'être courts et de ne pas avoir été écrits et publiés par une autorité officielle. C'est pour signifier cette brièveté et ce caractère non officiel que j'emploie ici les termes de *fontes minores*.

Je cite trois exemples indicatifs conservés dans autant de manuscrits: une «Note» de Ioannis Karyophyllis sur l'empêchement du mariage pour cause de parenté spirituelle (ms Samos 51, f. 132v-133r), un texte de questions-réponses sur des problèmes de droit successoral rédigé par Dosithée de Jérusalem (ms Académie roumaine 1270 [olim Métoque du Saint-Sépulcre 418], f. 264r-v) et un mémoire de Manuel de Corinthe sur le problème posé par un mariage célébré alors qu'il y avait un empêchement, non diagnostiqué à temps (Ivion 512, f. 303r-307r).

Le desideratum, le vœu que je formule est qu'un corpus de ces sources mineures soit constitué car, entre autres, elles contiennent des informations non exploitées sur le sort des dispositions du droit byzantin dans le cadre de l'Empire ottoman, c'est-à-dire des données pour l'étude de notre vie juridique post-byzantine.